

Ekonominių ir religinių veiksnių įtaka postmaterialistinių vertybių sklaidai pirmojoje pokomunistinėje kartoje: lyginamoji 24 šalių analizė

LAURA DAUKŠAITĖ

Vilniaus universiteto Filosofijos fakultetas, Universiteto g. 9, 01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas laura.dauksaite@fsf.stud.vu.lt

Šiame straipsnyje pirmosios pokomunistinės kartos (gim. 1991–2000) vertybių analizei 24-iose pokomunistinėse šalyse pasitelkiama Ronaldo Ingleharto materialistinių-postmaterialistinių vertybių kaitos teorija. 1990–1993 m., 1999–2004 m., 2008–2014 m. ir 2017–2022 m. bangų Pasaulio ir Europos vertybių tyrimų duomenų analizė leidžia daryti išvadą, kad daugumoje pokomunistinių šalių postmaterialistinės vertybės pirmojoje pokomunistinėje kartoje, palyginti su vyresnėmis kartomis, sustiprėjo. Tokia tendencija ypač ryški ekonomiškai stipriose pokomunistinėse šalyse, tačiau matoma ir ekonomiškai nepasiturinčiose. Tik šešiose šalyse fiksuotas statistiškai reikšmingas ryšys tarp religijos svarbos žmogaus gyvenime ir materialistinių-postmaterialistinių vertybių pirmojoje pokomunistinėje kartoje. Tyrimas taip pat atskleidė, kad šalyse, kuriose dominuoja Romos katalikų tikėjimas, postmaterialistinės vertybės yra labiau paplitusios nei stačiatikių ortodoksų ir islamo dominuojamose šalyse pirmojoje pokomunistinėje kartoje.

Raktažodžiai: vertybių kaita, pirmoji pokomunistinė karta, Ingleharto vertybių kaitos teorija

ĮVADAS

Viena plačiausiai naudojamų priegijų socialinei kaitai aiškinti yra vertybių kaitos perspektyva. Šiuo metu bene įtakingiausias šios krypties atstovas yra Ronaldas Inglehartas, dar septintajame XX a. dešimtmetyje išplėtojęs vertybių kaitos teoriją, kurioje sureikšminamas kartų kaitos vaidmuo. R. Inglehartas teigė, kad poindustrinėse visuomenėse, kylant ekonominei gyvenimo kokybei bei didėjant ekonominiam saugumui, jauniausios kartos tampa vis labiau postmaterialistinės (Inglehart 1971, 2008). Pastebėjęs, jog politinis ir ekonominis nesaugumas (esant ekonominei krizei, pajamų nelygybei, mažėjant pajamoms, didėjant nesaugumui dėl darbo) lemia postmaterialistinių vertybių silpnėjimą, R. Inglehartas praplėtė savo teoriją teiginiu, kad visuomenei išgyvenus šiuos reiškinius, buvusiose postmaterialistinėse kartose postmaterialistinės vertybės vėl sustiprėja (Inglehart, Norris 2017).

R. Inglehartas sukūrė vertybių kaitos teoriją susitelkdamas į Vakarų visuomenes ir iki deivintojo XX a. dešimtmečio vidurio nebuvo įtraukęs pokomunistinių šalių į savo analizę (Abramson, Inglehart 1995), nes šios šalys nedalyvavo Pasaulio vertybių tyrime iki 1990–1991 m. bangos. Naudodamasis pirmaisiais pokomunistinių šalių duomenimis, R. Inglehartas teigė, jog šiose šalyse dominuoja materialinės vertybės, o perėjimas prie postmaterialistinių vertybių nėra pastebimas, tačiau kėlė hipotezę, kad ilgainiui, augant ekonominei gerovei, šiose šalyse postmaterialistinių vertybių paplitimas visuomenėje turėtų didėti (Abramson, Inglehart 1995).

Dėl vėlyvos pokomunistinių šalių įtraukties, formuojant vertybių kaitos teoriją, jos tiesmukišką taikymą pokomunistiniame kontekste komplikuoja įvairios priežastys. Pirmiausia, nėra aišku, kurioje kartoje turėtų daugėti postmaterialistinių vertybių. R. Inglehartas teigė, kad Vakarų visuomenėse postmaterialistinių vertybių didėjimas pastebimas kartose, gimusiose po Antrojo pasaulinio karo, tačiau nevakarietiškos visuomenėse perėjimas prie postmaterialistinių vertybių yra atidėtas ir iššestas (Inglehart 2008). R. Inglehartas (2008) ekonominį saugumą ir postmaterialistines vertybes taip pat sieja su industrializacija, tačiau komunistinėse šalyse industrializacija nesukūrė tokios ekonominės gerovės kaip Vakaruose. Dėl šių priežasčių negalime vienodai chronologiškai apibrėžti kartų Vakaruose ir pokomunistinėse šalyse bei vienodai susieti kontekstinių veiksnių (pvz., industrializacijos) įtakų vertybių kaitai.

Antra, R. Inglehartas tikėjosi laipsniško postmaterialistinių vertybių didėjimo pokomunistinėse šalyse, tačiau visos pokomunistinės šalys išgyveno ekonominio ir politinio nestabilumo periodus¹, o dalyje jų ekonominis nuosmukis tęsiasi iki šiol². Todėl postmaterialistinių vertybių sklaida šiose visuomenėse taip pat turėjo būti komplikauta.

R. Ingleharto teoriją pokomunistinių šalių vertybių kaitos tyrimuose taikė daug skirtingų tyrėjų, tačiau dažniausiai pasirinkdami arba tam tikrą vieną temą (religines, moralines, socialines ir politines (Žiliukaitė 2007, 2016b, 2016c, 2016d; Klicperova-Baker, Kostal 2018) šeimos, darbo, laisvalaikio vertybes (Savicka 2016a, 2016b, 2016c; Surzhko-Harned, Turkina 2018) ar dar specifiskiau – analizuodami politinius klausimus, pvz., pritarimą gerovės vertybės politikai (Gryaznova 2013), ar vertybių skirtumus skirtinguose politiniuose režimuose (Deutsch, Welzel 2016), ekonomines įtakas subjektyviai laimei ir gerovei (Inglehart ir kt. 2013) arba apsiribodami pavienėmis šalimis (Pavlović 2018; Lilleoja, Raudsepp, 2018; Gavreliuc, D., Gavreliuc, A. 2018; Inglehart ir kt. 2013; Savicka 2015) ar šalių grupėmis (Surzhko-Harned, Turkina 2018; Savelyev 2016; Akaliyski, Welzel 2020; Manea, Rabušic 2021). Pastebėta, kad trūksta lyginamųjų tyrimų, apimančių visą pokomunistinių šalių bloką. Labiausiai pasigendama tyrimų, analizuojančių kartos, gimusios jau pokomunistiniame kontekste, vertybes.

Kadangi aptarėme, jog tie patys veiksniai pokomunistiniame kontekste ir Vakarų visuomenėse gali skirtingai veikti vertybes, šiuo straipsniu stengsimės atsakyti į klausimą – kokią įtaką ekonominiai ir religiniai veiksniai daro pirmosios pokomunistinės kartos vertybėms? Sieksime atskleisti pirmosios pokomunistinės kartos vertybinius rinkinius materialistinių ir postmaterialistinių vertybių dimensijoje bei juos lemiančius ekonominius ir religinius veiksnius. Konkretūs tyrimai analizuojami ekonominiai ir religiniai veiksniai atsispindi keliamose

¹ Transformacinio laikotarpio ekonominiai nestabilumai, 1998 m. Rusijos ekonominė krizė, paveikusi ir pokomunistines šalis, Jugoslavijos iširimasis 1992 m. ir jį lydėję Balkanų karai iki 2001 m., dėl kurių buvusios Jugoslavijos šalys patyrė ekonominį nuosmukį.

² Anot Z. Norkaus (2023), Gruzijos, Kirgizijos, Moldovos, Tadžikistano ir Ukrainos BVP vienam gyventojui produkcijos lygis 2018 m. buvo žemesnis nei 1989 m. Tai liudija, kad šiose šalyse nuo Sovietų Sąjungos griūties nebuvo reikšmingo ekonominio augimo.

hipotezėse: 1) nacionalinės ekonomikos augimas skatina postmaterialistinių vertybių didėjimą pirmojoje pokomunistinėje kartoje; 2) tarp didesnės religijos svarbos žmogaus gyvenime pirmojoje pokomunistinėje kartoje ir postmaterialistinių vertybių egzistuoja ryšys; 3) katalikų dominuojamose šalyse postmaterialistinės vertybės pirmojoje pokomunistinėje kartoje yra stipresnės nei stačiatikių ortodoksų ir musulmonų dominuojamose šalyse.

Straipsnis sudarytas iš trijų dalių. Pirmiausia aptariami egzistuojantys kartų apibrėžimai ir jų pritaikomumas pokomunistiniame kontekste, išryškinama tyrime taikoma strategija. Antrojoje dalyje aptariama R. Ingleharto vertybių kaitos teorija, jos taikymas pokomunistiniame kontekste ir ekonominio nestabilumo įtaka materialistinei-postmaterialistinei vertybių kaitai. Trečiojoje dalyje pristatoma 24 pokomunistinių šalių Pasaulio ir Europos vertybių tyrimų keturių bangų duomenų analizė, atskleidžianti keturių kartų vertybinius rinkinius šiose šalyse bei juos lemiančius ekonominius veiksnius. Pristatoma ir aptariama religijos svarbos žmogaus gyvenime ir materialistinių-postmaterialistinių vertybių ryšys pirmojoje pokomunistinėje kartoje. Taip pat pristatomos ir aptiriamos religijos skirtumų įtakos materialistinėms-postmaterialistinėms vertybėms pirmojoje pokomunistinėje kartoje.

KAIP APSIBRĖŽTI KARTAS POKOMUNISTINIAME KONTEKSTE?

Anot Semio Purhonen (2016), vienas iš būdų apibrėžti kartą yra pagal gimimo kohortą, kuri apima asmenis, gimusius tuo pačiu metu (tuo pačiu periodu). Kitas apibrėžimas siejamas su kartų teorijos klasiku Karlu Mannheimu. Šiame straipsnyje derinsime abi perspektyvas.

K. Mannheimas (1927/1952) kartą apibrėžia kaip esančią tik jai būdingoje socialinėje „lokacijoje“. Kartos „lokacija“ remiasi ne tik žmogaus biologinio gyvenimo ribomis, tačiau ir tam tikromis socialinėmis įtakomis – tokiomis kaip istorinis, politinis ir socialinis kontekstas, sukūręs specifinį tos kartos žmonių gyvenimo galimybių, patirčių ir pasirinkimų rinkinį ir taip formavęs konkrečią kartą. K. Mannheimas taip pat vartoja terminą „šviežias kontaktas“ (angl. *fresh contact*), kuris apima kelis esminius elementus. Pirmiausia, karta „šviežio kontakto“ metu susiduria su visuomenėje esamais kultūrinio paveldo elementais ir priima dalį jų, t. y. karta reprodukuoja susikaupusią istorinę-kultūrinę atmintį, kontaktuodama socializacijos metu su vyresnėmis kartomis, pasiimdama iš jų tai, kas jai atrodo reikalinga, naudotina.

Antrasis „šviežio kontakto“ elementas siejamas su socialine kaita – nauja karta yra pirmoji karta, kuri patiria ir yra formuojama naujų (besikeičiančių) socialinių sąlygų: tuo ji ir skiriasi nuo kitų kartų. Tačiau, karta įgyja skirtingą nuo kitų kartų istorinę, politinę ir socialinę sąmonę, kurią, anot K. Mannheimo, išsaugo visą likusį gyvenimą. Dėl šių priežasčių, naujas kartas K. Mannheimas suvokė kaip turinčias potencialo inicijuoti socialinę kaitą. Tokios pačios pozicijos laikėsi ir socialinės kaitos tyrėjas R. Inglehartas (1971).

R. Inglehartas (2008), plėtodamas socializacijos hipotezę, taip pat pabrėžė, jog kiekviena nauja karta, susidurdama su besikeičiančia socialine realybe, socializuojasi būtent tos realybės kontekste, todėl yra labiausiai jos paveikiama. Anot R. Ingleharto, žmogaus vertybės yra formuojamos iki kol šis tampa suaugusiu, todėl socialinio konteksto įtaka augant yra labai svarbi kiekvienos kartos vertybių formavimuisi.

Aptarta teorija suponuoja, kad kartos iš esmės skiriasi dėl besikeičiančių socialinių sąlygų ir jų įtakų jose augančiam individui. Tačiau, nepaisant to, remiantis K. Mannheimo teorija, teigiama, kad tarp vyresnių ir jaunesnių kartų vyksta tam tikras vertybių ir normų perdavimas, todėl galima numatyti, kad gretimos kartos, nors ir skiriasi, turi ir daug panašumų.

Tačiau anot Wilhelmo Strausso ir Neilo Howeso (1991) ciklinės teorijos, istorija yra linkusi atsikartoti bangomis, kurias sudaro keturi „posūkiai“ (angl. *turning*)³. Jiems yra būdingi specifiniai politiniai, ekonominiai ir socialiniai bruožai. Šie bruožai formuoja tame istoriniame „posūkyje“ augančią ir besisocializuojančią kartą. Todėl, atitinkamai, autoriai išskiria keturis kartų tipus⁴, turinčius atskirus vaidmenis, priklausančius nuo konteksto, kuriame konkreti karta augo. Autoriai teigia, kad kai kurie istorijos „posūkiai“ yra sukrečiantys dėl staigių ir reikšmingų politinių, socialinių ir ekonominių pokyčių, kuriuose kartos, patyrusios ankstyvą socializaciją, savo vertybėmis, normomis bei mąstymu gali labiau skirtis nuo šalia esančių kartų, nei sąlyginai pastoviu metu socializaciją patyrusios kartos.

Todėl, analizuojant pokomunistinės transformacijos įtaką pirmosios pokomunistinės kartos vertybių kaitai, teigiame, kad pokomunistinio laikotarpio politiniai, ekonominiai ir socialiniai pokyčiai reikšmingiau atsiliepė pirmosios pokomunistinės kartos, nei vyresnių kartų vertybių rinkiniams (Surzhko-Harned, Turkina 2018).

Skirtingi autoriai pirmąją pokomunistinę kartą apibrėžia nevienodai. W. Straussas ir N. Howesas teigia, kad kartos ribos yra maždaug 22 metai. L. Surzhko-Harned ir E. Turkina (2018) pritaikė šį siūlymą komunistiniam kontekstui ir kartas apibrėžė tokiais metų intervalais: 1909–1930, 1931–1951, 1952–1972 ir 1973–1990, argumentuodamos esminiais istoriniais įvykiais, formavusiais kiekvieną periodą. Anot šių autorių, 1952–1972 m. gimusios kartos vaikystė ir paauglystė sutapo su Rytų bloko raida, t. y. Varšuvos sutartimi bei Ekonominės savitarpio pagalbos tarybos (*Comecon*) įkūrimu, progresyviu šeštuoju dešimtmečiu ir politine stagnacija brežnevinio laikotarpiu. O 1973–1990 m. gimusieji kartai būdinga unikali politinių, ekonominių ir socialinių permainų patirtis, kurią paskatino Berlyno sienos griuvimas, Sovietų Sąjungos iširimasis, integracija į pasaulio ekonomiką ir globalizaciją bei buvusių komunistinių Vidurio ir Rytų Europos šalių europinė orientacija.

Pratęsiant siūlomą modelį, pirmosios pokomunistinės kartos ribos turėtų būti maždaug 1991–2008 m. Šis laikotarpis apimtų politinės, ekonominės ir socialinės transformacijos periodą, liberalizmo sklaidą, migracijos galimybes, technologinę pažangą, interneto plėtrą, 1998 m. Rusijos ekonominę krizę, palietusią ir kitas pokomunistines šalis ir ekonominę augimą iki 2008 m. ekonominės krizės.

Tačiau kiti tyrėjai apibrėžia komunistinio periodo kartas kitaip. Pavyzdžiui, Laima Žilinskienė (2022) nurodo tokias kartų ribas: 1945–1960 m. – pirmoji sovietmečio karta, 1960–1970 m. – antroji sovietmečio karta ir 1970–1980 m. – paskutinė sovietmečio karta. Antroji sovietmečio karta, panašiai kaip prieš tai aptarta 1952–1972 m. karta, anot autorės, patyrė socializaciją sąstingio periodu, kai nebuvo ryškių socialinių pokyčių. O paskutinė sovietmečio karta patyrė sovietinę sistemą tik vaikystėje ir jaunystėje, kai transformacija į rinkos ekonomiką, institucinės struktūros bei teisinio reguliavimo pokyčiai buvo pakeliui. Ši karta buvo 11–21 metų amžiaus, kada patyrė institucinės sąrangos transformacijas.

Ši klasifikacija jau nuo antrosios sovietmečio kartos primena kartos kaip kohortos apibrėžimą. Tokį apibrėžimą taiko ir estų sociologė Veronika Kalmus (2020), išskirdama kartas kas 10 metų. Šiame straipsnyje remsimės šiuo kartos kaip dešimtmetinės kohortos apibrėžimu, pasitelkdami L. Žilinskienes klasifikaciją, tačiau, kartu išlaikydami ir K. Mannheimo pabrėžtą istorinio, socialinio, politinio ir ekonominio konteksto svarbą formuojant kiekvieną kartą. Šiuos apibrėžimus derino ir V. Kalmus (2020). Todėl pirmąją pokomunistinę

³ Pakilimas (angl. *high*), pabudimas, (angl. *awakening*), išnarpliojimas (angl. *unraveling*) ir krizė.

⁴ Pranašus (angl. *prophet*), klajoklius (angl. *nomad*), herojus ir menininkus (angl. *artist*).

kartą apibrėžiame nuo 1991 m. iki 2000 m., pabrėžiant Sovietų Sąjungos žlugimo metus. Atitinkamai priešpaskutinė komunistinė karta apibrėžiama kaip gimusieji 1961–1970 m., paskutinė komunistinė karta – 1971–1980 m., o pereinamoji karta – 1981–1990 m.

Kartas pasirenkama įvardyti kaip „komunistines“, vietoj „sovietmečio“, nes šis tyrimas apima platesnę šalių geografiją – analizuojamos ne tik buvusios Sovietų Sąjungos šalys, bet ir komunistinį režimą išgyvenusios satelitinės valstybės.

KAIP GALIME PAAIŠKINTI VERTYBIŲ KAITĄ PIRMOJOJE POKOMUNISTINĖJE KARTOJE?

Pokomunistinių šalių kartų vertybių skirtumus analizuosime pasitelkdami R. Inglehart (1971; 2008) vertybių kaitos teoriją. Ši teorija teigia, kad poindustrinėse visuomenėse (pradedant kartomis, gimusiomis po Antrojo pasaulinio karo) vyksta vertybių kaita – perėjimas nuo išgyvenimo (materialistinių) vertybių, akcentuojančių ekonominį saugumą, prie saviraiškos (postmaterialistinių) vertybių (siejamų su didesne individo laisve, individualizmu, kūrybiškumu) bei nuo tradicinių prie sekuliarų vertybių. Šiame straipsnyje analizuosime pirmąją dimensiją.

R. Inglehartas teigia, kad industrializacija ir tolesnė ekonominė raida (postindustrializacija) daro įtaką visuomenės kultūrinėms vertybėms (Inglehart 1997; Inglehart, Baker 2000). Kai visuomenės baziniai saugumo (pastogės, maisto) poreikiai yra patenkinti, atsiranda poreikis individualiai saviraiškai. Ekonominis vystymasis skatina visuomenėje sociokultūrinės modernizacijos ir liberalizacijos procesus, kurie jau yra siejami su naujų vertybinių rinkinių, veikiančių pačias ekonomines struktūras, atsiradimu (Inglehart 1997).

Remiantis šia teorija ir prieš tai aptartu K. Mannheimo kartų apibrėžimu, keliami hipotezė, kad pirmojoje pokomunistinėje kartoje dėl „šviežio“ kontakto su transformacinio periodo pokyčiais – įsitvirtinančia rinkos ekonomika, ekonominiu augimu bei liberaliomis socialinėmis idėjomis, kurių plėtrą paspartino technologinė pažanga, – turėtų būti matomas perėjimas prie postmaterialistinių vertybių.

Tačiau negalima ignoruoti, kad transformacinį laikotarpį, prasidėjusį po Sovietų Sąjungos griūties, lydėjo didžiulis ekonominis nuosmukis, staigus gyvenimo lygio smukimas, užimtumo galimybių sumažėjimas, būstų trūkumas, išaugusios būstų kainos (Brazilienė ir kt. 2018; Stankūnienė, Maslauskaitė 2009), tai ypač palietė pažeidžiamas ir mažiau galėjusias prisitaikyti (dėl riboto ekonominio ir socialinio kapitalo) socialines grupes (Eyal ir kt. 1998). Vis labiau ėmė ryškėti visuomenės segregacija – kai kurios visuomenės grupės atsidūrė ekonominiuose paribiuose, nes nesugebėjo greitai prisitaikyti prie besikeičiančių gyvenimo sąlygų (Stankūnienė, Maslauskaitė 2009; Eyal ir kt. 1998). Nepalankios ekonominės ir socialinės aplinkybės skatino ieškoti išeičių – atsiradus galimybei emigruoti, išaugo jaunimo emigracija (Stankūnienė, Maslauskaitė 2009).

Šiomis aplinkybėmis augo ir patyrė ankstyvą socializaciją pirmoji pokomunistinė karta, kurią veikė nestabilios ekonominės ir socialinės sąlygos, neleidžiančios materialistinėms vertybėms visiškai susilpnėti. Kaip vėliau bus matyti, analizuojant šio tyrimo duomenis, vyresnės kartos (ypač paskutinė komunistinė ir pereinamoji) pasižymi stipresnėmis materialistinėmis vertybėmis, kas gali būti paaiškinama, tuo, kad jų vaikystė ir jaunystė persidengė su transformacinio laikotarpio nestabilumais, kurie turėjo reikšmingos įtakos šių kartų vertybiniam rinkiniams.

Aidos Savickos (2015) atliktas tyrimas atskleidė, kad Lietuvos visuomenė 2005 ir 2008 m. pasižymėjo mišriomis vertybinėmis orientacijomis bei materialistinių nuostatų stiprėjimu, susijusiu su išaugusiais infliacijos tempais ir kainų augimu. Todėl autorė teigia,

kad R. Ingleharto pasiūlytas vertybinės kaitos modelis nepasitvirtina esant įvairioms ekonominėms permainoms, specifinėms darbo rinkos sąlygoms ir ekonomikai, būdingai tam tikram periodui (Savicka 2016a).

Ekonominių sąlygų įtaka materialistinių vertybių išlikimo svarbai Lietuvoje pastebima kartoje, gimusioje 1984–1990 m. (Žiliukaitė 2016a), taip pat ir pirmojoje pokomunistinėje kartoje, gim. 1991–2000 m. (Dauškaitė 2021). V. Kalmus (2020) atliktame 2014 m. Estijos kartų tyrime taip pat pastebėta, jog visos tyrime dalyvavusios kartos (gim. 1940–1999) teikia svarbą pinigams bei didesniai atlyginimui, o tai parodo materialistinių vertybių išlikimą visose Estijos kartose.

Vis dėlto, nepaisant materialistinių vertybių išlikimo Lietuvos pirmojoje pokomunistinėje kartoje, matomas ir stiprus saviraiškos vertybių akcentavimas (Dauškaitė 2021). Panašios tendencijos atskleidžiamos ir kitų pokomunistinių šalių – Baltarusijos, Rusijos, Kroatijos ir Kazachstano – vertybių tyrimuose, šalia egzistuojančių išgyvenimo, saugumo, vystymosi ir augimo prioritetų, pastebimas individualistinių vertybių atsiradimas ir didėjimas kartoje, gimusioje po 1992–1997 metų (Selezneva, Antonov 2021; Belov ir kt. 2022; Belov ir kt. 2023; Dević ir kt. 2020; Adilova ir kt. 2021).

Todėl teigiame, kad pirmojoje pokomunistinėje kartoje materialistinės vertybės išlieka ir keliame hipotezę (H1), jog nacionalinės ekonomikos augimas skatina postmaterialistinių vertybių didėjimą pirmojoje pokomunistinėje kartoje. Anot R. Ingleharto, pasibaigus kritiniams nestabilumo periodams, modernios visuomenės vis vien gravituoja postmaterialistinių vertybių link (Inglehart, Norris 2017).

R. Inglehartas taip pat teigė, kad postmaterialistinių vertybių sklaida yra susijusi su tradicinių vertybių silpnėjimu, tačiau, nepaisant to, žmonės, turintys postmaterialistines vertybes, yra labiau linkę svarstyti apie gyvenimo prasmę, nei turintys materialistines vertybes, todėl turi daugiau potencialo domėtis religija, kuri gali pasiūlyti atsakymus į gyvenimo prasmės klausimus (Inglehart, Appel 1989). Dėl šios priežasties religingumas individualiu lygmeniu jauniausiose (postmaterialistinėse) kartose gali išlikti palyginti stabilus (arba net sustiprėti), tačiau religingumas, siejamas su instituciniu lygmeniu silpnėja, nes bažnyčia atstovauja tradicinėms vertybėms (pvz., tradiciniams lyčių vaidmenims ir su jais siejamai moterų diskriminacijai) (Davie 1990).

Pokomunistinių šalių tyrėjų darbai papildė šiuos teiginius, norint geriau suprasti pokomunistinį kontekstą. Rūtos Žiliukaitės (2007) tyrimas atskleidė, kad Lietuvos visuomenės vertybės XX a. viduryje patyrė virsmą iš tradicinių vertybių į sekuliaras, racionalias vertybes (tuo pačiu metu kaip ir Vakarų visuomenės), siedama šį pokytį su komunistinio režimo metais įgyvendinta gyventojų ateizacija. Ateizacijos padariniai jaučiami ir pasikeitus režimui – 1900–2005 m. tradicinės šeimos vertybės dar labiau susilpnėjo (Žiliukaitė 2007), o bažnyčios lankymas kartoms, augusioms ir socializavusioms nepriklausomoje Lietuvoje (gim. 1984–1990), išliko panašiai stabiliai žemas (Žiliukaitė 2016). Tikėtina panaši tendencija plėtojosi ir kitose pokomunistinėse šalyse. Tai papildė prieš tai aptartus teiginius apie institucionalizuoto religingumo silpnėjimą, kuris pokomunistinėse šalyse pastebimas jau nuo priešpaskutinės komunistinės kartos.

Kadangi šiame tyrime teigiame, kad pirmojoje pokomunistinėje kartoje didėja postmaterialistinių vertybių sklaida, keliame hipotezę (H2), jog tarp didesnės religijos svarbos žmogaus gyvenime pirmojoje pokomunistinėje kartoje ir postmaterialistinių vertybių egzistuoja ryšys.

Kitą kontekstinį aspektą galimoms religijos įtakoms postmaterialistinių-materialistinių vertybių dimensijai gali įtraukti Plameno Akaliyskio ir Christiano Welzelio (2020) tyrimas,

kuriame autoriai teigia, kad religinės skirtys pokomunistinių šalių bloke tarp katalikų ir protestantų dominuojamų šalių, kaip vienos grupės, bei stačiatikių ortodoksų ir musulmonų dominuojamų šalių, kaip kitos grupės, koreliuoja su daugeliu kitų skirtumų. Kaip teigia šie autoriai, pirmoji grupė pasižymi stipresnėmis emancipacinėmis (postmaterialistinėmis) vertybėmis nei antroji grupė. Norėdami patikrinti ir šį teiginį, keliamo hipotezę (H3), jog katalikų dominuojamose šalyse postmaterialistinės vertybės pirmojoje pokomunistinėje kartoje yra stipresnės nei stačiatikių ortodoksų ir musulmonų dominuojamose šalyse. Protestantai nėra įtraukiami į analizę, nes tai nėra dominuojanti religija nė vienoje iš pokomunistinių šalių (žr. 4 lentelę).

PIRMOSIOS POKOMUNISTINĖS KARTOS VERTYBĖS IR JAS VEIKIANTYS EKONOMINIAI BEI RELIGINIAI VEIKSNIAI

Siekiant išsiaiškinti, ar pirmoji pokomunistinė karta vertybiškai skiriasi nuo vyresnių kartų materialistinių-postmaterialistinių vertybių dimensijoje buvo atliktas lyginamasis Pasaulio ir Europos vertybių tyrimuose dalyvaujančių 24 pokomunistinių šalių kartų tyrimas. Analizuotos šios kartos: priešpaskutinė komunistinė karta (priešpaskutinė), paskutinė komunistinė karta (paskutinė), pereinamoji karta (pereinamoji) bei pirmoji pokomunistinė karta (pirmoji pk.), kai šioms kartoms buvo 18–33 metai. Tyrime naudoti Pasaulio ir Europos vertybių tyrimų 1990–1993 m., 1999–2004 m., 2008–2014 m. ir 2017–2022 m. bangų duomenys (žr. 1 lentelę).

Kiekvienos šalies kartų duomenys pateikiami klasifikacinėje lentelėje (žr. 2 lentelę). Čia matomos materialistinių, postmaterialistinių ir mišrių vertybių proporcijos (procentais) kiekvienai kartai skirtingose pokomunistinėse šalyse.

Iš 24 pokomunistinių šalių 17-oje matomas aiškus materialistinių vertybių silpnėjimas ir postmaterialistinių vertybių stiprėjimas pirmojoje pokomunistinėje kartoje. Pastebima, kad paskutinė komunistinė karta ir pereinamoji karta dažniau pasižymi stipresnėmis materialistinėmis vertybėmis nei priešpaskutinė komunistinė ar pirmoji pokomunistinė karta. Tokia tendencija sugestijuoja transformacinio periodo ryšį su tuo metu brendusių kartų vertybėmis. O štai pirmajai pokomunistinei kartai transformacinio laikotarpio ekonominės įtampos reikšmingos įtakos materialistinių vertybių sklaidai nepadarė – daugumoje šalių sustiprėjo postmaterialistinių vertybių paplitimas šioje kartoje.

Tačiau turime pažymėti, kad kai kuriose šalyse (Kroatijoje, Lietuvoje, Rusijoje ir Ukrainoje) vyresnėse kartose postmaterialistinių vertybių paplitimas buvo didesnis nei pirmojoje pokomunistinėje kartoje, nors postmaterialistinių vertybių augimas, palyginti su pereinamąja karta, yra pastebimas. Šį fenomeną Rusijos, Ukrainos ir Kroatijos atveju galima paaiškinti neigiamomis karų įtakomis ekonominei gerovei ir dėl to – postmaterialistinių vertybių silpnėjimui bei materialistinių vertybių stiprėjimui. Rusija nuo pat 1990-ųjų dalyvauja

1 lentelė. Kartų reprezentacija Pasaulio ir Europos tyrimų bangose ir jų amžius

Tyrimų banga	Karta	Amžius
1990–1993	Priešpaskutinė	20–32 m.
1999–2004	Paskutinė	19–33 m.
2008–2014	Pereinamoji	18–33 m.
2017–2022	Pirmoji pk.	18–31 m.

2 lentelė. Materialistinės ir postmaterialistinės vertybės skirtingose kartose

	Materialistinės					Mišrios					Postmaterialistinės					Vertybinės kaitos indikacija	
	Prieš-paskutinė	Paskutinė	Pereinamoji	Pirmoji pk.	Prieš-paskutinė	Paskutinė	Pereinamoji	Pirmoji pk.	Prieš-paskutinė	Paskutinė	Pereinamoji	Pirmoji pk.	Prieš-paskutinė	Paskutinė	Pereinamoji		Pirmoji pk.
Albanija	n/d	42,5 %	27,5 %	15,2 %	n/d	51,7 %	61,6 %	69,6 %	n/d	5,8 %	11,0 %	15,2 %					
Armėnija	n/d	n/d	28,5 %	38,4 %	n/d	n/d	59,7 %	55,7 %	n/d	n/d	11,8 %	6,0 %					
Azerbaidžanas	n/d	n/d	49,3 %	49,4 %	n/d	n/d	46,9 %	49,4 %	n/d	n/d	3,9 %	1,3 %					
Baltarusija	26,6 %	37,1 %	31,4 %	29,2 %	64,0 %	54,5 %	59,5 %	55,5 %	9,5 %	8,4 %	9,1 %	15,3 %					
Bosnija ir Hercegovina	n/d	29,0 %	37,6 %	29,4 %	n/d	67,1 %	59,0 %	61,1 %	n/d	4,0 %	3,4 %	9,5 %					
Bulgarija	n/d	40,4 %	38,2 %	36,0 %	n/d	54,8 %	59,8 %	58,6 %	n/d	4,8 %	2,0 %	5,4 %					
Čekija	22,7 %	20,1 %	18,6 %	22,7 %	69,1 %	67,0 %	67,3 %	62,1 %	8,2 %	12,8 %	14,2 %	15,2 %					
Estija	26,2 %	38,0 %	24,8 %	9,4 %	67,3 %	57,5 %	66,5 %	75,5 %	6,5 %	4,5 %	8,6 %	15,1 %					
Gruzija	n/d	n/d	29,4 %	21,2 %	n/d	n/d	57,9 %	61,2 %	n/d	n/d	12,7 %	17,6 %					
Juodkalnija	n/d	38,5 %	30,9 %	16,8 %	n/d	51,2 %	59,9 %	69,9 %	n/d	10,4 %	9,1 %	13,3 %					
Kazachstanas	n/d	n/d	52,1 %	40,1 %	n/d	n/d	45,8 %	54,4 %	n/d	n/d	2,1 %	5,5 %					
Kirgizija	n/d	31,7 %	42,6 %	25,7 %	n/d	61,2 %	52,9 %	65,8 %	n/d	7,2 %	4,5 %	8,6 %					
Kroatija	n/d	10,0 %	20,3 %	12,2 %	n/d	61,2 %	70,3 %	64,8 %	n/d	28,8 %	9,4 %	23,0 %					
Lenkija	26,3 %	34,6 %	30,7 %	19,7 %	56,5 %	56,3 %	59,3 %	61,2 %	17,2 %	9,1 %	10,0 %	19,1 %					
Latvija	19,9 %	21,9 %	29,4 %	18,5 %	69,5 %	69,6 %	64,2 %	59,7 %	10,6 %	8,4 %	6,4 %	21,8 %					
Lietuva	19,8 %	24,3 %	28,8 %	21,6 %	61,8 %	67,9 %	63,9 %	67,8 %	18,3 %	7,8 %	7,3 %	10,6 %					
Šiaurės Makedonija	n/d	29,3 %	22,6 %	15,0 %	n/d	62,7 %	59,8 %	66,4 %	n/d	8,0 %	17,6 %	18,6 %					
Rumunija	31,3 %	38,3 %	37,2 %	23,3 %	56,0 %	51,5 %	57,0 %	62,2 %	12,7 %	10,2 %	5,8 %	14,5 %					
Rusija	28,4 %	41,5 %	48,1 %	41,3 %	62,5 %	56,3 %	50,1 %	50,7 %	9,1 %	2,2 %	1,8 %	8,0 %					

2 lentelė. (Tęsinys)

	Materialistinės				Mišrios				Postmaterialistinės				Vertybės kaitos indikacija
	Prieš-paskutinė	Pereinamoji	Pirmoji pk.	Prieš-paskutinė	Paskutinė	Pereinamoji	Pirmoji pk.	Prieš-paskutinė	Paskutinė	Pereinamoji	Pirmoji pk.		
Serbija	n/d	37,5 %	33,2 %	n/d	52,6 %	56,1 %	53,8 %	n/d	7,6 %	6,4 %	12,9 %		
Slovakija	35,5 %	37,6 %	17,3 %	56,8 %	57,9 %	59,8 %	58,0 %	7,7 %	4,5 %	19,7 %	24,7 %		
Slovėnija	20,0 %	11,8 %	18,4 %	71,8 %	66,9 %	63,9 %	56,3 %	8,2 %	21,3 %	17,6 %	39,8 %		
Ukraina	n/d	40,7 %	41,0 %	n/d	54,1 %	56,9 %	50,4 %	n/d	5,2 %	2,1 %	4,4 %		
Vengrija	35,4 %	47,0 %	28,5 %	59,3 %	49,8 %	61,6 %	49,8 %	5,3 %	3,2 %	9,9 %	26,1 %		

Vertybės kaitos indikacija nurodoma paskutiniame stulpelyje, juodai žymimas aiškus postmaterialistinių vertybių stiprėjimas, pilkai – postmaterialistinių ir materialistinių vertybių stiprėjimas, baltai – materialistinių vertybių stiprėjimas ir postmaterialistinių vertybių silpnėjimas.

įvairiuose karuose (pvz., Pietų Osetijos karas, Abchazijos karas, Rusijos-Gruzijos karas, Čėčėnijos karai, Rusijos-Ukrainos karas ir t. t.). Kroatiją 1991–1995 m. nustekeno Kroatijos nepriklausomybės karas (Norkus 2023). Į karo neigiamas įtakas pokomunistinių transformacijų ekonominei sėkmei atkreipė dėmesį ir Zenonas Norkus (2023). Tai paaiškintų ir Armėnijos bei Azerbaidžano (abiejų valstybių besitęsiantys karai dėl Kalnų Karabacho nuo 1988 m.) materialistinių vertybių stiprėjimą ir postmaterialistinių vertybių silpnėjimą pirmojoje pokomunistinėje kartoje.

Tačiau Lietuvos ir Čėkijos atveju (kuriose matoma postmaterialistinių vertybių sklaida, bet pirmojoje pokomunistinėje kartoje išaugo ir materialistinės vertybės) reikia ieškoti kitų kontekstinių veiksnių. Abi šalys, palyginti su kitomis pokomunistinėmis šalimis, yra ekonomiškai išsivysčiusios ir demonstruoja gana spartų ekonominį augimą (palyginti su kitomis pokomunistinėmis šalimis, BVP vienam gyventojui 2020 metais, Pasaulio banko duomenimis, (žr. 3 lentelę), buvo vienas aukščiausių, Čėkijai – aukščiausias, o Lietuvai – trečias aukščiausias po Čėkijos ir Slovėnijos).

Anot Z. Norkaus (2023), abi šalys priklauso šalių, kuriose pokomunistinė transformacija vyksta ekonomiškai sėkmingai, grupei. Čėkija vienintelė iš pokomunistinių valstybių jau 2018 m. buvo aukštų pajamų šalis. Taip pat galime pabrėžti, kad Čėkija ir Lietuva jau 1989 m. buvo vidutinių pajamų šalys (Norkus 2023). Tačiau Lietuva, nepaisant BVP augimo, pasižymi gana dideliu Gini koeficientu (palyginti su kitomis pokomunistinėmis šalimis), rodančiu aukštą pajamų nelygybę, ir tai gali lemti materialistinių vertybių stiprėjimą pirmojoje pokomunistinėje kartoje.⁵

Bene ryškiausias ekonominės gerovės ir postmaterialistinių vertybių stiprėjimo sąsają pavyzdys yra Slovėnija ir Estija, kuriose pirmojoje pokomunistinėje kartoje materialistinių

⁵ Čėkijos atvejui paaiškinti reikalinga tolesnė analizė.

3 lentelė. BVP vienam gyventojui ir Gini koeficientas pagal šalis

	BVP vienam gyventojui, PGP, 2000 m.	BVP vienam gyventojui, PGP, 2020 m.	Gini koeficientas, 2020 m.
Čekija	16 238,6	42 049,2	25,0
Slovėnija	18 004,7	40 124,3	24,6
Lietuva	8 447,0	39 191,9	35,7
Estija	9 423,1	37 925,1	30,3
Lenkija	10 674,2	34 406,2	30,2
Vengrija	11 855,5	33 253,9	29,6
Slovakija	11 378,8	32 014,6	25,0
Rumunija	5848,9	31 945,7	35,8
Latvija	8 040,6	30 568,5	35,7
Kroatija	10 669,4	29 134,0	29,7
Rusija	6 825,4	28 213,4	37,5
Kazachstanas	7 725,0	26 744,4	27,8
Bulgarija	6 422,8	24 620,0	41,3
Juodkalnija	6 002,6	20 542,7	38,5
Baltarusija	5 801,8	20 231,7	25,3
Serbija	6 019,9	19 366,8	36,2
Šiaurės Makedonija	6 152,6	17 015,2	33,0
Bosnija ir Hercegovina	4 127,6	15 732,8	33,0
Gruzija	3 101,0	14 761,5	35,9
Azerbaidžanas	3 381,7	14 474,3	26,6
Albanija	3 861,3	13 899,9	33,2
Armėnija	2 572,4	13 307,2	29,9
Ukraina	4 260,3	13 056,7	26,6
Kirgizija	1 861,6	4 962,9	29,7

BVP vidutiniškai vienam gyventojui vertės, išreikštos einamųjų metų tarptautiniais doleriais, pagal perkamosios galios paritetą (PGP), perskaičiavimo koeficientą. *Pasaulio banko duomenys, 2023.*

vertybių labai sumažėjo (Slovėnijoje šioje kartoje materialistines vertybes turinčių žmonių liko tik 3,9 %, Estijoje – 9,4 %). Be to, Slovėnijoje postmaterialistinės vertybės pirmojoje pokomunistinėje kartoje yra labiausiai paplitusios, palyginti su kitomis analizuojamomis šalimis. Slovėnijos BVP vienam gyventojui 2020 m. (Pasaulio banko duomenimis) buvo vienas didžiausių tarp pokomunistinių šalių ir nusileido tik Čekijai, o Estijos rodiklis pateko tarp keturių didžiausių, nusileisdamas jau minėtoms dviem šalims bei Lietuvai. Tačiau, remiantis Z. Norkaus tyrimu, abi šalys 1989 m. buvo arčiausiai aukštųjų pajamų šalių grupės ribos, o Slovėnija iki 2008 m. ekonominės krizės sugebėjo trumpam tapti tos grupės dalimi. Todėl, nepaisant ekonominės krizės padarinių, šios šalys yra tarp vidutinių pajamų šalių, kurios, tikėtina, juda aukštas pajamas gaunančių šalių ir sėkmingos ekonominės transformacijos rezultato link (Norkus 2023).

Taigi, remiantis aptartais duomenimis, galime patvirtinti H1 hipotezę: „nacionalinės ekonomikos augimas skatina postmaterialistinių vertybių didėjimą pirmojoje pokomunistinėje kartoje“.

Tačiau turime atkreipti dėmesį, kad daugelyje ekonomiškai ne tokių progresyvių šalių, kurių BVP vienam gyventojui 2020 m. (Pasaulio banko duomenimis) buvo žemesnis už pokomunistinių šalių vidurkį, t. y. Gruzijoje, Šiaurės Makedonijoje, Bulgarijoje, Albanijoje, Baltarusijoje, Bosnijoje ir Hercegovinoje, Juodkalnijoje, Kirgizijoje ir Serbijoje, pirmojoje pokomunistinėje kartoje matomas postmaterialistinių vertybių stiprėjimas. Pokomunistinė transformacija Kirgizijoje, anot Z. Norkaus (2023), netgi baigėsi valstybės žlugimu (angl. *state failure*), o Gruzija, Šiaurės Makedonija ir Serbija, palyginti su 1989 m., nuskurdo.

Todėl kyla klausimas, kodėl šiose šalyse pirmojoje pokomunistinėje kartoje silpnėja materialistinės vertybės ir stiprėja postmaterialistinės? Nė vienoje iš šių šalių katalikybė nėra dominuojanti religija, vyrauja stačiatikių ortodoksų ir islamo tikėjimas. Be to, daugumoje iš šių šalių (išskyrus Bulgariją ir Baltarusiją) pirmosios pokomunistinės kartos gyvenime religija yra svarbi (palyginti su visų pokomunistinių šalių religijos svarba gyvenime, išreikšta svarbia ją laikantiųjų procentinės dalies vidurkiu).

Mūsų analizė atskleidė, kad pirmoji pokomunistinė karta antrojoje šalių grupėje pasižymi tokiais pačiais arba panašiais postmaterialistinių vertybių rinkiniais. Tačiau religiniai skirtumai ir jos svarba galėtų paaiškinti, kodėl materialistinėms vertybėms nėra teikiamas prioritetas šiose šalyse. Norint išsiaiškinti, ar pirmojoje pokomunistinėje kartoje tarp religijos ir jos svarbos žmogaus gyvenime bei postmaterialistinių-materialistinių vertybių yra statistiškai reikšmingas ryšys buvo atliktas Spearmano testas. Jis atliktas tarp šių kintamųjų: religijos svarbos žmogaus gyvenime, kai 1 – labai svarbu, 2 – veikia svarbu, 3 – nelabai svarbu, 4 – visiškai nesvarbu; ir postmaterializmo indekso, kai 1 – materialistinės vertybės, 2 – mišrios, 3 – postmaterialistinės vertybės.

4 lentelė. Spearmano koreliacija tarp religijos svarbos ir postmaterialistinių-materialistinių vertybių pirmojoje pokomunistinėje kartoje

Šalis	Dominuojanti religija	Spearmano koeficientas	P reikšmė
Armėnija	Stačiatikiai ortodoksai	0,086	0,128
Bulgarija	Stačiatikiai ortodoksai	0,070	0,472
Baltarusija	Stačiatikiai ortodoksai	0,263	0,000
Gruzija	Stačiatikiai ortodoksai	-0,008	0,899
Juodkalnija	Stačiatikiai ortodoksai	-0,059	0,490
Rumunija	Stačiatikiai ortodoksai	0,084	0,088
Rusija	Stačiatikiai ortodoksai	0,016	0,714
Serbija	Stačiatikiai ortodoksai	0,208	0,000
Ukraina	Stačiatikiai ortodoksai	-0,085	0,116
Šiaurės Makedonija	Stačiatikiai ortodoksai	0,231	0,000
Albanija	Islamas	0,030	0,629

4 lentelė. (Tęsinys)

Šalis	Dominuojanti religija	Spearmano koeficientas	P reikšmė
Azerbaidžanas	Islamas	-0,108	0,041
Bosnija ir Hercegovina	Islamas	-0,052	0,325
Kazachstanas	Islamas	-0,112	0,105
Kirgizija	Islamas	0,059	0,347
Kroatija	Romos katalikai	0,135	0,066
Lietuva	Romos katalikai	0,069	0,332
Lenkija	Romos katalikai	0,305	0,000
Slovakija	Romos katalikai	0,097	0,237
Slovėnija	Romos katalikai	0,032	0,721
Čekija	Nepriklauso jokiai religijai	-0,168	0,062
Estija	Nepriklauso jokiai religijai	0,069	0,486
Vengrija	Nepriklauso jokiai religijai	0,166	0,010
Latvija	Nepriklauso jokiai religijai	-0,059	0,523

Pagal integruotus Pasaulio ir Europos vertybių tyrimo duomenis 2017–2022 m. dominuojanti religija atitinka dažniausiai apklausoje nurodytą priklausymą religinei denominacijai šalyje. Paskutinėje šalių grupėje daugiausia respondentų pasirinko nepriklausymą jokiai religinei denominacijai.

Statistiškai reikšminga koreliacija tarp religijos svarbos žmogaus gyvenime ir postmaterializmo-materializmo rasta tik 6 šalyse iš 24 (žr. 4 lentelę). Iš jų penkiose (Baltarusijoje, Serbijoje, Šiaurės Makedonijoje, Lenkijoje ir Vengrijoje), nepriklausomai nuo dominuojančios religijos, fiksuotas teigiamas Spearmano koeficientas, parodantis, kad mažėjant religijos svarbai žmogaus gyvenime stiprėja postmaterialistinių vertybių sklaida šių šalių pirmojoje pokomunistinėje kartoje. Tik islamo dominuojamame Azerbaidžane fiksuotas neigiamas Spearmano koeficientas, parodantis, kad didėjant vienam kintamajam, mažėja kitas. Tačiau daugumoje šalių koreliacija nėra statistiškai reikšminga. Todėl H2 hipotezę, kad „tarp didesnės religijos svarbos žmogaus gyvenime pirmojoje pokomunistinėje kartoje ir postmaterialistinių vertybių egzistuoja ryšys“, turime atmesti.

5 lentelėje pateiktas pirmosios pokomunistinės kartos 24 šalyse vertybinis pasiskirstymas pagal priklausymą religinei denominacijai. Matome, jog didžiausia procentinė dalis

5 lentelė. Pirmosios pokomunistinės kartos vertybės (procentinė dalis) pagal religiją

Religinė denominacija	Materialistinės	Mišrios	Postmaterialistinės
Nepriklauso jokiai religijai	24 %	59 %	17 %
Romos katalikai	21 %	61 %	18 %
Staciatikiai ortodoksai	31 %	58 %	11 %
Islamas	33 %	60 %	7 %

žmonių, turinčių postmaterialistines vertybes ir mažiausiai materialistinių vertybių yra tarp Romos katalikų ir nepriklausančių jokiai religijai, o stačiatikiai ortodoksai ir musulmonai pasižymi silpnesnėmis postmaterialistinėmis ir stipresnėmis materialistinėmis vertybėmis. Todėl H3 hipotezę – „katalikų dominuojamose šalyse postmaterialistinės vertybės pirmojoje pokomunistinėje kartoje yra stipresnės nei ortodoksų ir musulmonų dominuojamose šalyse“ – galime patvirtinti.⁶

IŠVADOS

Straipsnyje siekėme pateikti lyginamąją 24 pokomunistinių (buvusių SSRS ir satelitinių valstybių) šalių kartų vertybinę analizę, labiausiai susitelkdami į pirmąją pokomunistinę kartą, ir taip prisidėti prie tebevykstančios mokslinės diskusijos apie postmaterialistinių vertybių situaciją (ir sklaidą) pokomunistiniame kontekste. Kadangi lyginamųjų tyrimų, nagrinėjančių pirmąją pokomunistinę kartą materialistinių-postmaterialistinių vertybių dimensijoje ir aprėpiančių didesnę pokomunistinių šalių skaičių, nėra daug, straipsnyje pristatoma rezultatais siekiama prisidėti prie šios spragos užpildymo.

Straipsnyje atskleidėme, kad iš 24 tyrime analizuotų pokomunistinių šalių 17-oje pirmojoje pokomunistinėje kartoje matoma postmaterialistinių vertybių sklaida. Tyrime kelta hipotezė, jog „ekonominis augimas skatina postmaterialistinių vertybių sklaidą pirmojoje pokomunistinėje kartoje“, pasitvirtino. Tik Lietuvoje ir Čekijoje pirmojoje pokomunistinėje kartoje, nepaisant ekonominės pažangos, daugėja tiek postmaterialistinių, tiek materialistinių vertybių. Lietuvoje tokiai tendencijai gali daryti įtaką pajamų nelygybės veiksnys, tačiau patikrinti šią hipotezę reikalingi tolesni tyrimai. Taip pat pastebėta, kad šalyse, kurios buvo įsitraukusios į karus ar tebekariauja, postmaterialistinės vertybės pirmojoje pokomunistinėje kartoje neplinta, priešingai – gausėja materialistinių vertybių atstovų.

Pastebėjome, kad ir ekonomiškai mažiau sėkmingose šalyse pirmojoje pokomunistinėje kartoje vyksta postmaterialistinių vertybių sklaida. Tyrime buvo kelta hipotezė, jog tarp postmaterialistinių-materialistinių vertybių ir religijos svarbos žmogaus gyvenime egzistuoja ryšys. Tačiau tik 6-iose iš 24 šalių (Azerbaidžane, Baltarusijoje, Serbijoje, Šiaurės Makedonijoje, Lenkijoje, Vengrijoje) fiksuota statistiškai reikšminga koreliacija tarp šių kintamųjų, todėl hipotezė buvo atmesta.

Galiausiai hipotezė, kad „Romos katalikų dominuojamose šalyse postmaterialistinės vertybės pirmojoje pokomunistinėje kartoje yra stipresnės nei stačiatikių ortodoksų ir musulmonų dominuojamose šalyse“ buvo patvirtinta, tačiau tai nepaaiškina, kodėl ekonomiškai mažiau sėkmingose šalyse (dominuojamose stačiatikių ortodoksų ir islamo tikėjamų) matoma postmaterialistinių vertybių sklaida. Tolesnei analizei, galinčiai paaiškinti šio fenomeno priežastinius veiksnius reikėtų įtraukti kelis naujus kintamuosius, pavyzdžiui, gyvenamosios vietos (miesto-kaimo skirtį), išsilavinimą, politinį stabilumą, orientaciją į Europos Sąjungos integraciją ir bendradarbiavimą su Vakarais bei socialinių tinklų (*YouTube, Facebook, Instagram, Twitter*) naudojimo rodiklius. Tikslinga būtų atlikti ir socialinių tinklų turinio analizę.

Gauta 2023 08 31
Priimta 2023 11 20

⁶ Vis dėlto, tai nepaaiškina, kodėl ekonomiškai ne tokiose sėkmingose šalyse taip pat matomas postmaterialistinių vertybių didėjimas pirmojoje pokomunistinėje kartoje. Tai išsiaiškinti reikalinga tolesnė analizė.

Literatūra

1. Abramson, P. R.; Inglehart, R. 1995. *Value Change in Global Perspective*. Michigan: University of Michigan Press. DOI: 10.3998/mpub.23627
2. Adilova, E.; Aimaganbetova, O.; Kassymova, L.; Sadvakassova, Z.; Ryskulova, M.; Sagnayeva, T. 2021. 'Value Orientations of Modern Kazakhstanis', *The Open Psychology Journal* 14: 150–162. DOI: 10.2174/1874350102114010150
3. Akaliyski, P.; Welzel, C. 2020. 'Clashing Values: Supranational Identities, Geopolitical Rivalry and Europe's Growing Cultural Divide', *Journal of Cross-Cultural Psychology* 51(9): 740–762. DOI: 10.1177/0022022120956716
4. Belov, A. A.; Danilov, A. N.; Rotman, D. G. 2022. 'Belarusian Society: From the Values of Survival to the Values of Development and Self-expression', *RUDN Journal of Sociology* 22(3): 531–543. DOI: 10.22363/2313-2272-2022-22-3-531-543
5. Belov, A. A.; Danilov, A. N.; Rotman, D. G. 2023. 'Value Factor of the Countries Uneven Development', *RUDN Journal of Sociology* 23(2): 244–255. DOI: 10.22363/2313-2272-2023-23-2-244-255
6. Brazienė, R.; Žilys, A.; Indriūnaitė, R.; Mikutavičienė, I. 2018. *Jaunimas ir būstas Lietuvoje: skirtingos galimybės, trajektorijos ir iššūkiai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas. DOI: 10.7220/9786094673542
7. Daukšaitė, L. 2021. 'Post-soviet Civil Society in Transition: Leftist Social Movements in Lithuania', *Journal of Cultural Analysis and Social Change* 6(1): 04. DOI: 10.20897/jcasc/11121
8. Davie, G. 1990. 'Believing Without Belonging: Is this the Future of Religion in Britain?', *Social Compass* 37(4): 455–469. DOI: 10.1177/003776890037004004
9. Deutsch, F.; Welzel, C. 2016. 'The Diffusion of Values Among Democracies and Autocracies', *Global Policy* 7(4): 563–570. DOI: 10.1111/1758-5899.12388
10. Dević, I.; Franc, R.; Mateša Dević, R. 2020. 'Stability and Change of Personal and (Post)materialist Values among Croatian Citizens', *Društvena istraživanja* 29(2): 263–285. DOI: 10.5559/di.29.2.05
11. Eyal, G.; Szelényi, I.; Townsley, E. 1998. *Making Capitalism Without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.
12. EVS. 2022. *EVS Trend File 1981–2017: Integrated Dataset (EVS1981-2017)*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA7503 Data File Version 3.0.0. DOI: 10.4232/1.14021
13. Gavreliuc, D.; Gavreliuc, A. 2018. 'Generational Belonging and Historical Ruptures: Continuity or Discontinuity of Values and Attitudes in Post-Communist Romania', in *Changing Values and Identities in the Post-Communist World*, eds. N. Lebedeva, R. Dimitrova, J. Berry. Cham: Springer. DOI: 10.1007/978-3-319-72616-8
14. Gryaznova, O. 2013. *Factors Affecting Welfare Attitudes in Different Types of Welfare States: Personal Interests and Values*. Working Papers by NRU Higher School of Economics. Series: Sociology, WP BRP 18/SOC/2013. DOI: 10.2139/ssrn.2267337
15. Inglehart, R. 1971. 'The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies', *The American Political Science Review* 65(4): 991–1017. DOI: 10.2307/1953494
16. Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press. DOI: 10.2307/591300
17. Inglehart, R. 2008. 'Changing Values Among Western Publics from 1970 to 2006', *West European Politics* 31(1–2): 130–146. DOI: 10.1080/01402380701834747
18. Inglehart, R.; Norris, P. 2017. 'Trump and the Populist Authoritarian Parties. The Silent Revolution in Reverse', *Perspectives on Politics* 15(2): 443–454. DOI: 10.1017/S1537592717000111
19. Inglehart, R.; Baker, W. E. 2000. 'Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values', *American Sociological Review* 65(1): 19–51. DOI: 10.2307/2657288
20. Inglehart, R.; Appel, D. 1989. 'The Rise of Postmaterialist Values and Changing Religious Orientations, Gender Roles and Sexual Norms', *International Journal of Public Opinion Research* 1(1): 45–75. DOI: 10.1093/ijpor/1.1.45
21. Inglehart, R.; Foa, R.; Ponarin, E.; Welzel, C. 2013. *Understanding the Russian Malaise: The Collapse and Recovery of Subjective Well-being in Post-communist Russia*. Working Papers by NRU Higher School of Economics. Series: Sociology WP BRP 32/SOC/2013. DOI: 10.2139/ssrn.2373138
22. Inglehart, R.; Haerpfer, C.; Moreno, A.; Welzel, C.; Kizilova, K.; Diez-Medrano, J.; Lagos, M.; Norris, P.; Ponarin, E.; Puranen, B. (eds.). 2022. *World Values Survey: All Rounds – Country-pooled Datafile*. Dataset

- Version 3.0.0. Madrid, Spain and Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat. DOI: 10.14281/18241.17
23. Kalmus, V. 2020. 'The Structuring Role of Generations in a Transforming Society. Reflections Upon the Estonian Case Within the Paradigms of Social Morphogenesis and Social Acceleration', in *Researching Estonian Transformation: Morphogenetic Reflections*, eds. V. Kalmus, M. Lauristin, S. Opermann, T. Vihalemm. Tartu: University of Tartu Press, 293–325.
 24. Klicperova-Baker, M.; Kostal, J. 2018. 'Democratic Values in the Post-communist Region: The Incidence of Traditionalists, Skeptics, Democrats, and Radicals', in *Changing Values and Identities in the Post-communist World*, eds. N. Lebedeva, R. Dimitrova and J. Berry. Cham: Springer. DOI: 10.1007/978-3-319-72616-8_2
 25. Lilleoja, L.; Raudsepp, M. 2018. 'Changes in Value Structure Among Estonian Majority and Russian-Speaking Minority in Post-Socialist Estonia', in *Changing Values and Identities in the Post-communist World*, eds. N. Lebedeva, R. Dimitrova, J. Berry. Cham: Springer. DOI: 10.1007/978-3-319-72616-8_4
 26. Manea, B. E.; Rabušić, L. 2021. 'Value Modernisation in Central and Eastern European Countries: How does Inglehart's Theory Work?', *Sociologický časopis-Czech Sociological Review* 56: 699–740. DOI: 10.13060/csr.2020.033
 27. Mannheim, K. 1927/28. 'The Problem of Generations', in *Karl Mannheim: Essays*, ed. P. Kecskemeti. London: Routledge.
 28. Norkus, Z. 2023. *The Great Restoration: Post-communist Transformations from the Viewpoint of Comparative Historical Sociology of Restorations*. Leiden: Brill. DOI: 10.1163/9789004683327
 29. Pavlović, Z. 2018. 'Emancipative Values in a Post-communist Society: The Case of Serbia', in *Changing Values and Identities in the Post-Communist World*, eds. N. Lebedeva, R. Dimitrova, J. Berry. Cham: Springer. DOI: 10.1007/978-3-319-72616-8_3
 30. Purhonen, S. 2016. 'Generations on Paper: Bourdieu and the Critique of "Generationalism"'. *Social Science Information* 55(1): 94–114. DOI: 10.1177/0539018415608967
 31. Savelyev, Y. 2016. 'Decomposition of Value Change in European Societies in 1995–2008: Test of Modernization Model and Socialization Hypothesis', *Sociologia* 48(3): 267–289. DOI: 10.2139/ssrn.2802507
 32. Savicka, A. 2015. „Postmaterialiųjų vertybių raida netikrumo sąlygomis. Lietuvos atvejis“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 37(2): 106–119. DOI: 10.15388/SocMintVei.2015.2.9867
 33. Savicka, A. 2016a. „Darbo vertybės“, iš R. Žiliukaitė, A. Poviliūnas, A. Savicka. *Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
 34. Savicka, A. 2016b. „Šeimos vertybės“ iš R. Žiliukaitė, A. Poviliūnas, A. Savicka. *Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
 35. Savicka, A. 2016c. „Laisvalaikio vertybės“, iš R. Žiliukaitė, A. Poviliūnas, A. Savicka. *Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
 36. Selezneva, A. V.; Antonov, D. E. 2021. 'The Value Bases of the Civic Consciousness of the Russian Youth', *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta-Filosofiya-Sotsiologiya-Politologiya – Tomsk State University Journal of Philosophy, Sociology and Political Science* 58: 227–241. DOI: 10.17223/1998863X/58/21
 37. Stankūnienė, V.; Maslauskaitė, A. 2009. *Lietuvos šeima. Tarp tradicijos ir naujos realybės*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
 38. Strauss, W.; Howe, N. 1991. *Generations: The History of America's Future, 1584–2069*. New York: William Morrow and Company Inc. DOI: 10.1177/153660069301400207
 39. Surzhko-Harned, L.; Turkina E. 2018. *Post-Soviet Legacies and Conflicting Values in Europe: Generation why?* Lanham: Lexington Books.
 40. World Bank. *World Development Indicators*. Prieiga per internetą: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (žiūrėta 2023 10 29).
 41. Žilinskienė, L. 2022. 'Particularities of the Behavioural Models of the Last Soviet Generation', in *Soviet and Post-soviet Lithuania – Generational Experiences*. New York: Routledge. DOI: 10.4324/9781003023050-7
 42. Žiliukaitė, R. 2007. „Vertybiniai pokyčiai Lietuvos visuomenėje: nuo tradicinių link sekuliarių – racionalių vertybių“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 19(1): 116–130. DOI: 10.15388/SocMintVei.2007.1.6030
 43. Žiliukaitė, R. 2016a. 'Intergenerational Value Differences in Contemporary Lithuanian Society', *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 39(2): 82–98. DOI: 10.15388/SocMintVei.2016.2.10818
 44. Žiliukaitė, R. 2016b. „Religinės vertybės“, iš R. Žiliukaitė, A. Poviliūnas, A. Savicka. *Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

45. Žiliukaitė, R. 2016c. „Moralinės vertybės“, iš R. Žiliukaitė, A. Poviliūnas, A. Savicka. *Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
46. Žiliukaitė, R. 2016d. „Socialinės ir politinės vertybės“, iš R. Žiliukaitė, A. Poviliūnas, A. Savicka. *Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

LAURA DAUKŠAITĖ

The Impact of Economic and Religious Factors on the Spread of Post-materialist Values in the First Post-communist Generation: A Comparative Analysis of 24 Countries

Summary

This article uses Inglehart's theory of materialist–post-materialist value change to analyse the values of the first post-communist generation (born in 1991–2000) in 24 post-communist countries. The analysis of the data from the World and European Values Surveys of 1990–1993, 1999–2004, 2008–2014 and 2017–2022 waves leads to the conclusion that in the majority of post-communist countries, post-materialist values have become stronger in the first post-communist generation compared to those of older generations. This trend is particularly pronounced in the economically strong post-communist countries, but is also observed in the economically deprived ones. Only six countries show a statistically significant correlation between the importance of religion in people's lives and materialistic–post-materialistic values in the first post-communist generation. The study also revealed that post-materialist values are more widespread in countries dominated by the Roman Catholic faith than in Orthodox and Islam-dominated countries in the first post-communist generation.

Keywords: value change, first post-communist generation, Inglehart's theory of value change